

ANA HATLARIYLA OSMANLI DEVLETİ'NİN EKONOMİSİ II*

OTTOMAN STATE'S ECONOMY WITH ITS MAIN LINES II

Mustafa ÖZTÜRK**

Makale Bilgisi/Article Info: Geliş/Received: 16/06/2022 Düzeltme/Revised: 27/06/2022 Kabul/Accepted: 27/06/2022

Derleme Makalesi/Rewiev Article

Atıf / Cite as: Öztürk, M. (2022). Ana Hatlarıyla Osmanlı Devleti'nin Ekonomisi II. *Bellek Uluslararası Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi*, 4(1), 1-20. <https://doi.org/10.52735/bellek.1131969>

ÖZ

Altı yüzyılı aşkın hüküm süren Osmanlı Devleti'nin ekonomisi incelendiğinde, feodal toplumun özelliklerini taşıdığı söylenebilir. Klâsik dönemde ekonomi büyük oranda kendi kendine yetiyordu. Ama dünya genelindeki siyasî ve ekonomik gelişmeler, klâsik Osmanlı sisteminin yetersiz kaldığını ortaya koydu. Dünyadaki gelişmelere paralel olarak Osmanlı ekonomisinde de önemli gelişmeler ve değişimler yaşandı.

Osmanlı döneminin karmaşık ekonomik yapısı ve ilişkilerini bir makalede değerlendirmenin zorluğu bilinmektedir. Tarih araştırmalarında ya bir konuda etraflı ve derinlemesine inceleme yapılır veya temel kaynaklara dayanarak, daha uzun bakış açısıyla ele alınır. Bu çalışmada ikinci usul tercih edilmiştir. Böylece ekonomik alanda meydana gelen gelişme ve değişimleri takip ve mukayese etme imkânına kavuşulmuştur. Ancak dergilerdeki yazım kurallarına uymak zarureti dolayısıyla, bu çalışma; daha çok klasik dönem Osmanlı ekonomik düzeninin anlatıldığı “Ana Hatlarıyla Osmanlı Devleti'nin Ekonomisi I” ve genelde XVII. yüzyıldan sonraki meselelerin ele alındığı “Ana Hatlarıyla Osmanlı Devleti'nin Ekonomisi II” şeklinde iki mütemmim cüze ayrılmıştır.

Tarih boyunca tüm devlet idarelerinde olduğu gibi Osmanlı Devleti'nde de iktisada nerede, nasıl ve hangi oranda müdahale edeceği meselesi son derece önemliydi. Osmanlı iktisadî düzenin klâsik dönemden başlayarak, XX. yüzyıla kadar olan iktisadî esasları, dönem içinde meydana gelen temel gelişmelerin bütüncül olarak bilinmesiyle mümkündür. Bu çalışmada; Osmanlı ekonomisinin temel yapı taşını oluşturan vergi, fiyat ve çağlar meselelerine yer verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Osmanlı ekonomisi, bütçe, vergi, fiyat.

* Bu araştırma sürecinde; TR Dizin 2020 kuralları kapsamında “Yükseköğretim Kurumları Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesinde” yer alan tüm kurallara uyulmuş ve yönergenin ikinci bölümünde yer alan “Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiğine Aykırı Eylemlerden” hiçbirini gerçekleştirilmemiştir. Ayrıca bu araştırma “Etik Kurul İzni” gerektirmeyen bir çalışmadır.

** Prof. Dr., İzmir Demokrasi Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, mustafaozturk7935@gmail.com, **ORCID:** 0000-0002-6808-8788

EXTENDED SUMMARY

In this study; the principles of the Ottoman economic and social situation, economic policy, institutions, timar, mukataa and foundations, which are the basic indicators of the economy, have been evaluated. In addition, budgets, trade, money and prices, tax system are examined. Later, the characteristics of the modern age, its effects on the Ottoman economic and political life, the economic situation of this period, and the reforms made in this field were emphasized. Thus, the Ottoman economy was handled in a holistic manner.

As in all state administrations throughout history, the question of where, how and at what rates to intervene in the economy was extremely important in the Ottoman Empire. Starting from the classical period of the Ottoman economic order. The economic principles up to the 19th century are possible by knowing the basic developments and changes that occurred during the period in a holistic way.

The economy of the Ottoman Empire, which includes a long period, shows the characteristics of the agricultural society. In the Classical period, the economy was largely self-sufficient. However, political and economic developments throughout the world revealed that the classical Ottoman system was insufficient. In parallel with the developments in the world, important developments and changes took place in the Ottoman economy.

Pre-industrial agricultural societies have common features in political, economic, military and social fields. The most obvious among these are; The natural use of energy resources was the muscle power of humans and animals, and the lifting and propelling power of water and air. Therefore, similar practices are encountered in all classical societies. Production technical tools and equipment, transport, trade, transportation and communication in classical states were based on the same natural energy sources. Therefore, there were no big differences between societies in terms of development level. Accordingly, social change and development took place in a very long time.

Because the Ottoman State lived the classical period characteristics, its economic order also carries the characteristics of an "agricultural society". Because the sources of Ottoman economics; agriculture, animal husbandry and industry based on natural energy resources, and the modest trade of raw materials and industrial products within or between countries. Since the money economy was not sufficiently developed and the economy in kind was more dominant, wages and payments were made in kind as in the timar system. This caused the dynamics of the economy to work slowly from time to time. An intermediate formula has been developed to overcome this problem. Since the state does not have the opportunity to supply the central currency in the desired amount and rate everywhere, mints were established in the capital and in the regional centers or close to the mines. The mints, which were operated by tax farming, had to mint coins with a meter and scale determined by Istanbul. Otherwise, the contract of the tax farming would be canceled and the mint would be closed.

The economic and social foundation of the Ottoman State is the heritage regime. In summary, the miri (official) regime; heritage is based on land and all property belongs to the state. It is the regime in which the state recruits soldiers, imposes official duties on its people, receives taxes and replaces the central dominant culture. In other words, the regions where the state makes distribution and conferences are the borders of the miri regime. These borders do not extend to all regions of the country where they are thought to be. Regions outside these regions have been administered with salivary or special status.

In the classical order, it was not possible to enrich with state resources, to become feudal and to become a lord over somebody. However, this established order 17th century With the deterioration of the century, the state resources passed into the hands of the notables in the center and families in the provinces and passed from father to son. The notables got stronger and gained great wealth. This, in turn, formed the basis for the formation of landlords and circles with great wealth, which have survived to the present day.

Miri thanks to the Ottoman regime, today was provided by the central integration of countries outside the borders of Turkey. In these regions, Ottoman foundations and works, immovable cultural assets, infrastructure facilities are standing as the legacy of the past. In the 19th century, the economic superiority of the industrializing European states began to be seen clearly. The development desire and will of the state could only be fulfilled by

granting concessions to Western states. Thus, the Ottoman Empire entered the area of economic domination and competition of the West.

The Ottoman Empire, which did not want to stay away from the developments in the world in the recent times, also embarked on important economic reforms. Since the state could not provide its capital and technology with equity, it had to contract capital and technology in return for long-term broad concessions. Despite all the well-meaning efforts 19th century. Although there were partially modern industrial facilities in the century, the Ottoman economy was showing the characteristics of an agricultural society economy until its collapse. Because most of its national income is still based on agriculture, 80% of the population lived in rural areas. As such, it could be self-sufficient in basic food and necessities. As a result of the successful economic policies he followed according to his age, there was no “hunger” in the country. However, the public suffered from time to time due to some local disasters (such as drought, locust epidemic, plague). In these cases, thanks to the established order, grains from other provinces were transported to the disaster areas and trouble was prevented.

As a result of the historical continuity, the economic reforms and institutions established in this period passed to the Republic. Many institutions such as Ministries, Court of Accounts, railways, trams, tunnels, roadways, ports, ferry companies, companies operating in many areas, stock market, government bonds, banks, postal organizations, agriculture and industry schools continue to exist today. However, finding millions of gold liabilities of the Republic of Turkey has also inherited from the Ottoman Empire.

Key Words: Ottoman Empire, Ottoman’s economy, budget, tax, price.

GİRİŞ

Bu çalışma; Dünya tarihinde önemli bir yere sahip olan Osmanlı Devleti’nin ekonomik meseleleriyle ilgili olarak daha önce *Bellek Uluslararası Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi*’nin Aralık 2020’deki 2. cilt 2. sayısında 122-147 sayfalar arasında yayınlamış olan “*Ana Hatlarıyla Osmanlı Devleti’nin Ekonomisi I*” başlıklı makalenin devamı niteliğindedir. “*Klâsik Dönem Osmanlı İktisadının Esasları*”, “*Ekonomik Açıdan Osmanlı Toplumsal Yapısı*”, “*Temel İktisadî Göstergeler*” gibi konulara değinilen önceki makalede, Osmanlı ekonomisine dair panoramik bir bakışla yaklaşılmıştır. Şimdi ise Osmanlı iktisat tarihinin en tartışmalı konularından “vergi”, “fiyat” ve “yakınçağlar” mevzularına açıklık getirmeye çalışılacaktır.

1. Vergiler

Tarih boyunca bütün devletlerde olduğu gibi Osmanlı Devleti’nde de ekonomik gelirlerin başlıca kaynağı vergi idi. Osmanlı vergi düzeni esas itibariyle “*şer’î*” ve “*örfi*” olmak üzere iki temele dayanmaktaydı. Ancak bazı bilim insanları “*avarız*”ı ayrı bir sınıfta değerlendirmişlerdir. Halbuki *avarız* vergisi, mahiyeti itibariyle *örfi* bir vergi olduğu için bunun ayrı bir sınıfta tanzim edilmesine lüzum yoktur.

1.1. Şer’î Vergiler

Mustafa Akdağ, “*rüsum-ı şer’iyye*” denilen gelirlerin şeriatlık görevleri için alınan bir vergi olduğunu belirtmiştir.¹ Bu gelir kaleminin dayanağına bakıldığında; kaynağını doğrudan Kur’an-ı Kerim’den ve sünnetten alan vergilerdir ki bunlar *cizye* ve *öşürdür*. Her ne kadar bazı araştırmacılar “*harac*”ı da *şer’î* vergi olarak değerlendirseler de bu değerlendirmeler doğru değildir. Bir Müslüman *mîrî* bir çiftlik işletirse, bunun verdiği yıllık vergiye *çift resmi* denir. Şayet bir *mîrî* çiftliği bir gayrimüslim işletirse o zaman bunun verdiği yıllık vergiye *haraç* denir. O halde *haraç*, kelimenin çağrıştırdığı anlamıyla keyfi olarak alınan bir vergi değil, *mîrî* çiftlik işleten gayrimüslimin ödediği bir vergidir. Bu itibarla *harac*, *şer’î* değil, *örfi* bir uygulamadır.

Cizye, *şer’î* vergilerin en önemlisi olmakla birlikte genelde üzerinde yanlış değerlendirmeler yapılan bir vergi türüdür. *Cizye*, Osmanlı Devleti’ndeki kanunnamelerin

¹ Mustafa Akdağ, *Türkiye’nin İktisadî ve İctimaî Tarihi II*, 2. Baskı, Tekin Yayınevi, Ankara 1979, s. 271.

diliyle *harbe darbe kâr u kisbe kadir* (savaşmaya ve iş-güç yapabilecek güçte) erkek gayrimüslimlerden can, mal, ırz ve namuslarını, din ve diyanetlerini koruma karşılığında şahıs başına yılda bir defa nakdi olarak alınandır. Cizye mükellefiyetinin de belirli şartları vardır; *harbe darbe kâr u kisbe kadir*, 300 akçelik geliri olan ve âkil-baliğ olmaktır. Bu da geleneğe göre 15-65 yaş arasına tekabül eden bir uygulamaydı. Bazen bu yaş aralığının 13-70 yaş kabul edildiğine de rastlanmaktadır. Ruhbanlar, kadınlar, çocuklar, kör, felçli, düşkün, pîrî faniler cizyeden muaf tutulmuşlardır. Cizye gelirleri, gelenek olarak daima merkeze ait olup, timarın kaynağı olarak tevcih edilmezdi. Ancak bazı istisnalara rastlanmakta ve cizyenin de timar olarak tevcih edildiği görülmektedir.²

Gayrimüslimlerden alınan cizye miktarları da padişahlara bağlı olarak değişiklik göstermiştir. Kanunî Sultan Süleyman döneminde (1520-1566) cizye 60-75 akçe aralığında seyretmiştir. Buna mukabil IV. Murat zamanında (1623-1640) bu miktar 333 akçeye yükseltilmiştir. Cizyenin kimlerden ne oranda ve ne zaman tahsil edileceği hususunda zamanla bazı ihtilaflar çıkmıştır. Bunun üzerine Köprülü Fazıl Mustafa Paşa XVII. yüzyılın sonlarında cizye konusunda bazı ıslahatlar yapmıştır. Buna göre cizye mükellefleri a'lâ, evsat ve ednâ olmak üzere üç kısma ayrılmıştır. Dönemin para değeri dikkate alınarak a'lâdan 4'er, evsattan 2'şer ve ednâdan 1'er şerifi altın tahsil edilmesi kararlaştırılmıştır. Köprülü Mustafa Paşa'nın cizye konusundaki ıslahatı başarılı olmuş ve cizye vergisinin kaldırıldığı XIX. yüzyılın ortalarına kadar yürürlükte kalmıştır. Cizye uygulamasından Şubat 1856'daki İslahat Fermanı ile vaz geçilmiştir. Hıristiyan tebaanın askere gitmemesi karşılığında "*Bedel-i Askerî*" adıyla bir vergi getirilmiştir. Bedel-i askerî bir nevi cizyenin adının değiştirilmesidir. Nihayet 1908'deki Meşrutiyet inkılabından sonra Hıristiyanlar da asker olduklarından bedel-i askerî de kaldırılmıştır.³

Öşür ise, her türlü mahsulden hasat zamanında 1/10 oranında alınan nakdî bir vergidir. Öşür esas itibariyle aynî olarak tahsil edilirdi. Fakat sebze meyve gibi hububatın dışındaki mahsulün aynî olarak alınması ve muhafazası mümkün olmadığından bu mahsullerden nakdî olarak alınırdı. Bununla birlikte hububattan aynî olarak alınması kanundu. Öşür, sanayi öncesi tarım toplumlara ait bir müessesedir. Ekonominin tabiatın tahakkümünde olduğu bu dönemde kıtlık, çekirge salgınları ve daha başka doğal afetlerden dolayı açlık tehlikesi her zaman vardı. Diğer taraftan ne zaman çıkacağı belli olmayan savaşlar ve İstanbul'un iaşesi meselesi, öşür vergisinin devamını ve aynî olarak tahsilini mecbur kılıyordu. Herhangi bir bölgedeki kıtlık anında, ülkenin başka bir bölgesindeki öşür depolarından, yeterli miktarda hububat o bölgeye gönderiliyor, böylece kıtlığın önü alınıyordu.⁴ Bundan dolayı öşür tarım toplumlarında hayatî

² Örneğin, Canik Sancağı'nda II. Mehmet'in saltanat döneminde (1451-1481) bir kalenin komutanın timarları arasında baş vergisi de sayılmaktaydı. Başka örnekler için bkz.: Nicoara Beldiceanu, *XIV. Yüzyıldan XVI. Yüzyıla Osmanlı Devleti'nde Timar*, (Çev.: M. Ali Kılıçbay), Teori Yay., Ankara 1985, s. 26-27.

³ Mehmet Ali Ünal, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, Paradigma Yay., İstanbul 2011, s. 153-154.

⁴ Mesela; 1819-1820 yıllarında Şam ve çevresinde meydana gelen kıtlık, "kaht u gılâ vuku'una mebnî zehâyir husûsunda Şam ahâlisi giriftâr-ı muzâyaka olduklarını, Saruhan ve Aydın sancaklarında mevcûd olan zahâyiri Beyrut ve Sayda iskeleleriyle Şam-ı Şerif'e nakl ve furuht olunduğu sûrette Şam ahâlisinin düçar oldukları muzâyakadan vâreste olmalarına sebeb... müşarünileyhin İzmir ve Mağnisa ve Aydın kazalarında der-anbâr keyli-i İstanbulî olmak üzere otuz bin keyl mikdarı hinta ve yirmi bin keyl mikdarı şa'ir mevcûd idüğünden bahisle ol mikdâr keyl hinta ve şa'irin İzmir'den rikâb-ı sefâyine tahmîlen Beyrut ve Sayda iskelelerinden birine nakl ve andan Şam-ı Şerife tesyîl olunarak..." giderilmiştir (BA. *Cevdet Dâhiliye*, No: 340). Keza 1845 yılında Diyarbakır ve havalisinde yeterli yağış olmamasından dolayı kıtlık meydana gelmiş, bunun önlenmesi için "mahallinde mevcûd olan aşâr zahâyirinden tohumluk olarak mahallî kilesiyle bin kile hinta ve ol mikdâr şa'irin kurâ-yı merkûme ahâlisine ikrâz ve itâsı hususu"nda gereğinin yapılması için emir gönderilmiştir. BA. *Cevdet İktisat* No: 637-B'den nakleden Mustafa Öztürk, *Tarih Felsefesi*, 2. Baskı, Akçağ Yay., Ankara 2010, s. 273-274.

bir önem taşıyordu. Bu öneminden dolayı bütün devletlerde olduğu gibi Osmanlı Devleti'nde de varlığını sürdürmüş ve nihayet 1925 yılında kaldırılmıştır.⁵

1.2. Örfî Vergiler

Örfî vergiler; kaynağını doğrudan Kur'an-ı Kerim veya sünnetten almayan, gelenek ve örf'e dayanan iktisadî ve doğal şartlardan dolayı konan vergilerdir. Bu vergilerin dönemin anlayışı gereği, kitap ve sünnete dayandırılarak fetva alınmak suretiyle şer'ileştirilmesi, sonucu değiştirmemiştir. Kısaca belirtilecek olursa; örfî vergiler cizye ve öşür dışındaki her türlü vergilerdir.

Bazı araştırmacıların ayrı başlık altında inceledikleri, olağanüstü zamanlarda alınan fakat zamanla sürekli hale getirilen "avarız" da aslında örfî bir vergidir. Ancak avarız zamanla şer'ileştirilmiştir. Emlakı olan halktan zaman ve bölgeye göre değişebilen ve avârız hanesi üzerinden alınan bir vergidir. Nakdî veya aynî olarak alınır. Mesela kürekçi bedeli hizmet, nüzul bedeli aynî olarak alınır.⁶

Bu vergileri alındıkları kaynak itibarıyla şu şekilde sınıflandırmak mümkündür:

- ✓ Ziraî kaynaklı vergiler: Çift, nim çift, öşür, eşcar, bâğat, çiftbozan, haraç.
- ✓ Sinaî-ticarî kaynaklı vergiler: Gümrük, tamga, boyahane, aşhane, başhane, iskele, kapan, âsiyab.
- ✓ Âdât (sayılabilen) kaynaklı vergiler: Resm-i ağnam, resm-i camus, resm-i kovan veya güvvâre.
- ✓ Şahsa bağlı vergiler: Cizye, ispenç.
- ✓ Diğer (yukarıdaki sınıflamaya girmeyen) vergiler: Bâd-ı hevâ (cürm ü cinayet, ârûsane, deştânî, tapu resmi), yaylak-kışlak, kaçgun, ihtisab, resm-i keyl, resm-i duhan, resm-i dalyan, resm-i bezirhane vd.).

Günümüz ekonomilerinde olduğu gibi, Osmanlı Devleti ekonomisinde de vergiler bir tasarruf, bir mülk veya hizmetin şahsa ulaşması karşılığında veya şahsın kanun dışı davranışlar yaptığı durumlarda alınır. Eğer kişi, bir timar veya mülk sahibi ise tasarruf ettiği çift miktarı kadar vergi öderdi. Koyun sahibi ise resm-i ağnam, ticaret yapıyorsa o bölgenin kanunnâmesinin öngördüğü oranda *gümrük* veya *iskele resmi* verirdi. Bir suç işlemişse *cürm ü cinayet resmi*, evlenmişse *ârûsane* vergisi verirdi. Yukarıda değinildiği gibi, gayr-i müslim tebaa hayatlarının, din ve diyanetlerinin korunması karşılığında *cizye* verirdi. Hiçbir şeyi olmayan erkekler ise yıllık 6 akçe olan *caba resmi* öderdi. Kısacası vergiler bir tasarruf ve hizmet karşılığı alınır.

Osmanlı vergi sisteminde hemen her tasarruf, tevcih ve hizmete malik olma da vergilendiriliyordu. Vergilendirilmeyen iki kaynak vardı ki bunlar *emek* ve *nakit para* idi. Her türlü asker ve sivil memurlar ile bedenen çalışan usta, amele ve ırgatın kazançları vergilendirilmiyordu. Miktarı ne olursa olsun halkın elinde, yastık altında olan nakit para da vergiden muaftı.⁷ Bu da büyük ihtimalle dönemin anlayışından kaynaklanmaktadır. Henüz emeğin ve nakit paranın vergilendirilmesi keyfiyeti yoktu. Ülke genelinde büyük bir yekûn teşkil eden ücretlileri takip etmek mümkündü ama diğer serbest çalışanların ücretlerini takip

⁵ Cumhuriyet inkılapları çerçevesinde öşürün kaldırılması, iktisadî yeterlilikten değil siyasî mülahazalarla olmuştur. Çünkü 1925 yılında Türkiye halâ bir tarım toplumu niteliği arz ediyordu. Aşar mültezimlerinin baskıları, köylünün çaresizliği malumdur ancak yine de uygulamada aşar 1960'lı yıllara kadar devam ettirilmeliydi. Çünkü XX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Türkiye'de makineli tarıma ve nakit ekonomisine geçilmiş ve öşür vergisine ihtiyaç kalmamıştır.

⁶ Ünal, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, s. 63.

⁷ Akdağ, *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimai Tarihi II*, s. 286-287.

etmek mümkün değildi. Hem dönemin anlayışından hem de muhasebe, kayıt ve takip işlerinin zorluğundan dolayı emek ve nakit vergilendirilemiyordu.

Devletin iktisadî ve sosyal politikası bakımından önemli bir husus da vergi muafiyeti meselesidir. Vergiden muafiyetin iki esası vardı ki bunlardan birincisi, yapılan görev ve sahip olunan statü gereği olan muafiyetti. İkincisi ise fizikî bir eksiklik dolayısıyla olan muafiyettir. Birinci sınıfa giren muaflar sultan ve ailesi, vezirler, beylerbeyleri, sancakbeyleri, ulufeli bütün askerîler,⁸ sipahiler, sipahi oğulları, kadı, müderris, imam, hatip, vaiz, müezzin, ehl-i mürtezika (vakıf görevlileri = müteveli, vekilhar, câbi, kâtip, ferraş vd.), hal ehli denen berat verilen şeyhler, sâdât (peygamber soyundan geldiklerine dair ellerinde berat olanlar), tarikat mensupları, duagûlar,⁹ gayrimüslimlerin din adamları, papazlar, rahipler, hahamlar, bütün kilise ve havra mensuplarıdır. İkinci sınıf muaflar ise, âkil-bâliğ olmayanlar (çocuklar), alîl, amel-mande (iş-güç göremez olanlar), âmâ, felçli, pîr-i fani ve müellefe-i kulûb (kalpleri İslama ısındırılacak olanlar) oluşturuyordu.

Esasen Osmanlı vergi sistemi genel olarak devletin iktisat politikası dâhilinde değerlendirilmelidir. Osmanlı iktisat politikasına göre devletin en önemli görevi şunlardı: a) iaşe, b) gelenekçilik ve c) fiskalizm olarak bilinen devletin hazinesinin daima dolu tutulması hususunda takip edilen politikadır. O halde devlet bir yandan halkın iaşesini sağlayacak tedbirleri alırken, bir yandan da geleneği korumak ve hazinenin gelirlerini arttırmak ve daimi olarak dolu tutmak zorundaydı.¹⁰ Vergi sistemini de bu esaslara göre inşa etmek mecburiyetindeydi. Böyle bir durumda yapılacak şey, vergilerin ödenebilir olması, halkın iaşesine halel getirmeyecek düzeyde olması ve halkın ödeme gücüne göre uygulanmasıydı. Halkın ödeme gücünü aşan vergiyi tahsil etmek mümkün olmadığı gibi, adaleti ve halkın devlete olan güvenini de sarsacaktı. Bu çok hassas dengeyi Osmanlı maliyecilerinin çağına göre üstün bir teşkilatlanma ile koruduklarını söylemek mümkündür.

Osmanlı vergi sisteminin başka bir özelliği de vergi kaybının hemen hemen hiç olmamasıdır. Çünkü öyle bir ücretlendirme ve vergi tahsil sistemi kurulmuştu ki, vergi kaybının olması mümkün değildi. Sanayi öncesi tarım toplumunda ve para ekonomisinin gelişmediği bu dönemde, resmî bir görevle yükümlü olan kimseye hizmeti karşılığı olarak para ödenmediği için devletin bir yerden alması gereken vergiler maaş olarak tahsis ve havale edilmiştir. *Onun için bir görevlinin maaşı, bir vergi yükümlüsünün vergisiydi.* Böyle bir sistemde vergi kaçığının olması demek, görevlinin maaşının eksilmesi demektir. Bu bakımdan bütün görevliler aynı zamanda zımnî olarak birer vergi memuru gibiydiler.

Osmanlı vergi düzeninde çoğu zaman gözden kaçırılan çok önemli bir husus vardır ki, o da vergilerin yukarıda zikri geçen iktisat politikasının bir sonucu olsa gerek, yüzyıllar boyunca günün şartlarına göre vergilerin ayarlanmamasıdır. Bu Osmanlı iktisat tarihinde üzerinde önemle durulması gereken bir husustur. 15 ve 16. yüzyılda konan vergilerin kemiyeti, 18 ve 19.

⁸ Askerîler, kanunnâmelerde şu şekilde tespit ve tasnif edilmiştir. “Eşen sipahi tekaütlükten sonra birisine raiyyet olmadıkça gene askerîdir. Hassa kul ve cariyeler itaktan sonra askerînin taht-ı nikâhında ise askerîdir. Kaza ve tedris ve meşihat ve tevliyet ve nezaret gibi manâsıb atebe-i ulyâya mülâzemet ile verilir ise askerîdir. Askerînin bir derece evladı kimesneye raiyyet yazılmış ise ve karıları taht-ı nikâhlarında ise bunlar hep askerîdir. Askerî kulları itaktan sonra gene hizmetinde ve maişetleri olanlardan olup kimesneye raiyyet yazılmış değil ise askerîdir. Sipahi ile evlenen raiyyet kızı askerîdir, bunların resm-i kısmetini kadıasker alır. Beratla doğancı olan ve kimesnenin raiyyeti bulunmayan eşer yaya ve müselleme ve canbaz ve yürük ve tatar ve voynuk taifeleri dahi askerîdir. Bunların evlatları ki kendilerinin silkinde ola kimesneye raiyyet yazılmış değilse ve nikâhlı karıları dahi bunların hükmü gibidir. Askerînin zevcâtı dul kaldığında vefat etse ataları askerî ise kendileri dahi askerîdir ve eğer ataları şehirlü ise veya taifesinden ise onlar dahi eyledir. Manâsıbtan üç akçe veya ziyade olanların rüsumu askerîdir, üç akçeden aşağı manasıbı olanlar kadınlara aittir”. Akdağ, *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimai Tarihi*, s. 268-269

⁹ Akdağ, *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimai Tarihi II*, s. 291.

¹⁰ Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, s. 43-52.

yüzyıllara kadar değişmemiştir. Mesela; 1477’de 100 dirhem gümüşten 90 ayarında 280 adet akçe kesiliyordu ve bu 1,097 gr. ediyordu. 1570’te akçenin vezni 0,627 gr. oldu. Ama 1699’da akçenin vezni 100 dirhemden 2300 adet kesilerek 0,139 grama düştü¹¹. 1477 veya 1570 yıllarının akçesi ile 1699 yılının akçelerinin aynı değerinde olmadığı açıktır. Ama vergi oranları bir türlü günün şartlarına göre iyileştirilmemiştir. Bu devletin iktisat politikası ile ilgili bir husustu.

Sadece koyun vergisi örneğini ele alalım. 1477’de 2 koyuna 1 akçe alan devletin hazinesine 0,987 gr saf gümüş girerken, 1699’da 0,139 gr. ve 70 ayarında olan 1 akçe ile 0,097 gr. saf gümüş giriyordu. Devletin kaybının olmaması için 18. yüzyılın başlarında koyun vergisinin en az 10 akçe olması gerekiyordu. Ama halkın hoşnutsuzluğunu önlemek ve bir bakıma korumak amacıyla, hazinenin zarara uğramasını bile bile vergileri arttırmamıştır.

Cizye rayicinde bu düzenleme yapılmıştır. Paranın değer kaybı göz önüne alınarak sadece cizye miktarı dönem içinde günün şartlarına uygun hale getirilmiştir. Mesela 1815 yılında cizyenin âlâsı 16, evsâtı 8 ve ednâsı 3 kuruş iken, 1816 senesine mahsuben âlâsına 4, evsâtına 2 ve ednâsına 1’er kuruş zam yapılmıştır. 1821’de âlâ 16, evsat 8 ve ednâ 4 kuruş iken 1824 senesine mahsuben “*ber-mûceb-i fetevâ-yı şerife*” cizye evrakının âlâsına 8, evsâtına 4 ve ednâsına 2’şer kuruş daha zam yapılmıştır. 1826 yılında %30’a varan bir zam ile âlâsı 36, evsâtı 18 ve ednâsı 9 kuruş olmuştur. 1846 senesinde âlâ 60, evsât 30 ve ednâ 15 kuruşa yükselmiştir¹².

Osmanlı Devleti’nde her şeyden vergi alındığı, vergilerin çok yüksek olduğu, halkı ezdiği tarzında iddialara rastlanmaktadır. Oysa konu yakından incelendiğinde durumun böyle olmadığı görülecektir. Yukarıda değinildiği gibi, kişiler ancak bir hak, tasarruf veya hizmete kavuştukları zaman vergi ödüyorlardı. Buna örnek vermek gerekirse;¹³

XVI. yüzyılda Bursa’da buğdayın kilesi ortalama olarak 5-6 akçeydi. Aynı dönemde fiilen çalışan bir amelenin gündeliği de 5-6 akçeydi. Yıllık olarak 60 akçe çift resmi vermesi gereken bir köylü 10 kile buğday ile yıllık vergisini ödeyebiliyordu. Amele de bir gündeliğiyle bir kile buğday alabiliyordu ki bu rakam bugün bile cazip bir rakamdır. Bu dönemde altın 60 akçeydi. Bir amele 10 gün çalışarak bir altın alabiliyordu. Safed’de XVI. yüzyılda buğdayın gırarı 130-140, arpanın da 70-80 akçe arasında değişiyordu.¹⁴ Safed çevresinde de amele ücreti 5-6 akçe olduğuna göre, bir amele bir gündeliği ile 0,19 gırra buğday alabiliyordu. Yıllık olarak âlâ sınıftan 80 akçe cizye veren bir yükümlü de amele ücreti üzerinde 16 gün, ednâ sınıftan ise 4 gün çalışarak cizyesini ödeyebiliyordu.

Sürü sahibi göçerler, yaylak resmi olarak sürüden bir koyun vergi verdiklerine bakılırsa, bu dönem için çok cüz’î bir meblağdır. Başka bir örnek de 1490’da sade yağın okkası 8-9, 1500’de 9-10, 1540’ta 7-8 ve 1560’ta 9-10 akçeydi. Bu durumda resm-i ağnam yükümlüsü 1 okka sade yağ ile ortalama 5 koyunun bir yıllık vergisini ödeyebiliyordu. Bu örneklerden hareketle, kanunî vergiler zannedildiği ve iddia edildiği gibi ödenemeyecek, halkın belini büken, sömüren bir tarzda halkın belini bükecek şekilde uygulanmamıştır. Tam tersine halk ürettiğinin cüz’î bir kısmıyla bir yıllık vergisini ödeyebiliyordu. Halka ağır bir yük olan ve ezen esas vergiler, kanunsuz olarak alınan keyfi vergiler, tekâlif-i şakkalardı. Özellikle XVII. yüzyıldan itibaren bozulan iktisadî düzen, vergi hususunda da kendisini göstermiş, paranın değer kaybı, merkezî otoritenin taşrada zayıflaması ve valilerin, beylerin kapu halklarını

¹¹ Mustafa Öztürk, “Genel Hatlarıyla Osmanlı Para Tarihi”, s. 802-822

¹² Hilmi Bayraktar, *XIX. Yüzyılda Halep Eyaletinin İktisadî Vaziyeti*, Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Yay., Elâzığ 2004, s. 177.

¹³ Vergilerin fiyatlarla mukayesesi hakkında geniş bilgi için bkz. Mustafa Öztürk, “Osmanlı Devleti’nde Vergilerin Hayat Standartlarıyla Mukayesesi”, Fırat Üniversitesi, *İkinci İktisat Tarihi Kongresi Bildirileri 2*, (Elâzığ, 24-25 Haziran 2010), (Edl.: Mustafa Öztürk ve Ahmet Aksın), Elâzığ 2013, s. 585-596.

¹⁴ Ünal Taşkın, *Osmanlı İdaresinde Safed ‘1516-1600*), Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Yay., Elâzığ 2011, s. 150, 169

beslemek için köylüye kanunsuz salmalar yüklemesi etkili olmuştur. Ayrıca eşkıyalık hareketlerinin artması ve bu bozuk düzende XVII. yüzyılda ayanların giderek güçlenmesi gerek devletle gerekse kendi aralarında mücadelede bulunmaları, taşra müesseseleri üzerinde nüfuz sahibi olmaları, halkın ezilmesine, nice kanunsuzluklara duçar olmasına sebebiyet vermiştir. Bu dönemin sosyal iktisadî bozuk düzenini yayınlanan adaletnâmelerde ve sıkça yayınlanan başka fermanlarda görmek mümkündür.¹⁵

Kanunî vergiler, halkın gelirine göre makul, ödenebilir, adil, halka aşırı yük getirmeyen niteliktedir. Bununla birlikte uygulamada vergi istismarı, yolsuzluğu, vergi üzerinden haksız kazanç sağlama heveslileri her zaman olmuştur. XVII. yüzyıldan başlayarak XVIII. yüzyıl boyunca geleneksel iktisadî düzenden vazgeçilerek yeni bir idarî ve malî düzene geçilmesi, bu husustaki yolsuzlukların ve dolayısıyla şikâyetlerin artmasına neden olmuştur. Örneğin valilerin vilayetleri iltizam usulü üzere almaları, mîrî mukataa ve çiftliklerin malikâne usulü üzere babadan oğula geçecek şekilde satılması, bu suretle ayanlığın ortaya çıkması, vergi hususundaki yolsuzlukların ve baskıların artmasının en önemli sebepler olarak zikredilebilir.

2. Fiyatlar

Fiyat, bir mal veya hizmetin nakit karşılığıdır. Osmanlı pazarlarında üretilen her şeyin, yapılan her hizmetin bir fiyatı vardı. Devlet, iâşe politikasının bir gereği olarak, temel gıda ve ihtiyaç maddelerine narh uygulamaktaydı. Ekmek, et, yağ, bal, peynir, zeytin, gibi temel gıda maddeleri ile mum ve sabun gibi temel ihtiyaç maddeleri, usta, kalfa, çırak ve amele gündelikleri, kadının başkanlığında esnaf temsilcilerinin hazır bulunduğu mecliste tespit edilirdi. Bu itibarla narh fiyatları resmi fiyatlardır. Gayr-i menkuller, canlı hayvan, tereke fiyatları resmi fiyatlar değil, serbest piyasa fiyatlarıdır.¹⁶ Bir fikir vermesi babında klâsik döneme ait bazı fiyatlar şöyledir:

1451-1559 döneminde kimi yiyecek ve giyecek maddelerinin fiyatlarındaki gidişatın incelenmesi de Türkiye ekonomisinin gelişme derecesi ve niteliği hakkında yeteri kadar bir fikir verecektir. Önce giyecek maddelerinin durumunu belirtecek bir örnek verelim: İyi kaliteden bir metre pamuklu bezin fiyatı 1460'da 5-6 akçe iken, çok ağır giden bir artış ile yüz yıl sonra, yani 1560'da %50 bir pahalılaşıma göstererek ancak 7-9 akçeye çıkabildi. Elimizde bulunan keten, astarlık bez, sof ve benzeri yerli dokumaların sözünü ettiğimiz yüzyıllardaki fiyatlarını gösteren pek çok rakamların incelenmesi de buna benzer sonuçlar verecektir.¹⁷

1460'da bir akçeye 2,240, 1500'de 1,280, 1520'de 2,400, 1540'ta 2,240 ve 1560'ta 1,920 kg ekmek alınabiliyordu. 1520'de bir akçeye 460-480, 1540'ta 320-416, 1550'te 480-640 ve 1560'ta 480-560 gr koyun eti alınabiliyordu. Sadeyağın 1 okkası (1282 gr) 1490'da 8-9, 1500'de 9-10, 1520'de 9-10, 1540'ta 7-8, 1550'de 6-7 akçeydi.

Bez fiyatında önemli bir değişim görülüyor. 1460'da 5-6, 1490'da 6-7 akçe olan 1 metre bez 6-7, 1540'da 6-7, 1550'de 6-7 ve 1560'ta 7-9 akçedir. Koyun fiyatında önemli bir yükselme

¹⁵ Halil İnalçık, "Adaletnâmeler", *Belgeler II/3-4*, TTK, Ankara. Dönemin sosyal ve ekonomik vaziyeti için bkz. Mustafa Akdağ, "Genel Çizgileriyle XVII. Yüzyıl Türkiye Tarihi" *DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi IV/6*, s. 201-247, keza Akdağ, "Osmanlı Tarihinde Ayanlık Düzeni Devri 1730-1839", *DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi VIII/14-23*, Ankara 1963, s. 51-61. Ayrıca bkz. Yücel Özkaya, *Osmanlı İmparatorluğunda Ayanlık*, Ankara 1994, Özkaya, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı Kurumları ve Osmanlı Toplum Yaşantısı*, Kültür Bak. Yay., Ankara 1985, Özkaya, "XVIII. Yüzyılda Çıkarılan Adalet-nâmelere Göre Türkiye'nin İç Durumu", *Belleten 151*, Ankara 1974, s. 445-491

¹⁶ Osmanlı fiyat politikası hakkında geniş bilgi için bkz. M. Öztürk, "Osmanlı Dönemi Fiyat Politikası ve Fiyatların Tahlili", TTK. *Belleten LV/212*, (Nisan 1991), Ankara 1991, s. 87-100

¹⁷ Akdağ, *Türkiye'nin İktisadî ve İctimai Tarihi II*, s. 437.

görülmektedir. 1460'ta 15-20, 1490'da 20-25, 1500'de 25-30, 1520'de 30-35, 1540'ta 40-45, 1550'de 45-50 ve 1560'ta 70-80 akçeye yükselmişti.

1460'tan 1490'a kadar İstanbul kilesi (25,6 kg) buğday 3-4, 1500'de 4-5, 1520'de 6-7, 1550'de 6-7 ve 1560'ta 10-12 akçe arasında seyretmiştir. Buna göre 1460'tan 1560 yılına kadar ekmek %14, koyun eti %13, sadeyağ %11, bez %50, koyun %300, buğday %200 yükselmiştir. Yüz yıllık dönemdeki bu artışlar normal kabul edilmelidir. Yıllık artışlar üzerinden hesaplanırsa, çok düşük rakamlara ulaşılır.

İşçi gündeliği 1460 ile 1520 yılları arasında 2-3 akçe iken, 1540'ta 3-4, 1550'de 4-5, 1560'ta 5-6 akçeye yükselmişti ki, bu da %50'lik bir artış demektir. 1460'tan 1560'a kadarki 100 yıllık dönemde flori altın da 40 akçeden 60 akçeye yükselerek %50'lik bir artış göstermiştir¹⁸. Vakıf görevlileri, diğer memurlar ve kendi işinde çalışan insanların ücretleri esas alınmamıştır. Çünkü fiilî olarak çalışan diğer görevlilerin vakıflarından bazı aynî ücretleri vardı. Diğer çalışanlar da çoğu zaman götürü usulü ile çalıştıkları için kesin ücretleri temsil etmemektedir. Onun için ücretlere örnek olarak bedenen çalışan işçiler esas alınmıştır. Altın, fiyatlar ve işçi ücretleri arasında da bir paralellik görülmektedir.

Bu rakamlardan anlaşılacağı gibi, 1460'tan yani Fatih devrinden Kanunî devrinin sonlarına yakın tarihler arasındaki yüz yıllık dönemin ilk yarısında yani Fatih, II. Bayezid ve Yavuz zamanlarında fiyatlar makul ölçülerde seyretmiştir. Aynı dönemde akçenin vezni ve ayarı da tabii denebilecek bir düzeydedir. Ama 1520'den itibaren gözle görülür bir artış vardır. Mesela; 1460-1520 arasındaki 60 yıllık dönemde koyun fiyatı 15-35 akçe arasında seyrederken, 1520-1560 arasında 35-80 akçeye yükselmiştir. Keza buğdayın kilesi 1460-1520 arasında 3-7 akçe arasında iken, 1520-1560 döneminde 7-12 akçe arasında seyretmiştir. Buna paralel olarak işçi ücretlerinde de aynı seyir görülmektedir. 1460-1520 döneminde işçi ücretleri 2-3 akçe iken, 1520-1560 döneminde 3-6 akçe arasında seyretmiştir.

İşçi ücretleri ile bazı maddelerin fiyatları mukayese edildiğinde de dönem içinde fiyatların yükseldiği daha iyi anlaşılacaktır. 1460'ta günde 3 akçe alan işçi, 40 akçe olan bir flori almak için 13,3 gün çalışması gerekmekteydi. 1560'da en üst düzeyde ücret olan 6 akçe alan işçi, bu tarihte 60 akçe olan altını alabilmek için 10 gün çalışması gerekiyordu. Burada işçi lehine bir seyir vardır. 1460'ta 1 akçe ile 2,240 kg. ekmek alınırken, 3 akçe olan işçi gündeliği ile 6,72 kg. ekmek alınabiliyordu. 1560'ta 1 akçeye 1,920 kg. ekmek alınırken, bu tarihte 6 akçeye yükselmiş olan işçi gündeliği ile ancak 3,125 kg. ekmek alınabilmektedir. Bu, ekmek karşısında işçinin gündeliğinin yaklaşık olarak %50 oranında düşmesi demektir. 1460'ta buğdayın kilesi 3-4 akçe iken, 4 akçe üzerinden bir hesaplama, 3 akçe olan işçi gündeliği ile yaklaşık 1 kile buğday alınabiliyordu. 1560'ta 6 akçe olan işçi gündeliği ile bu tarihte 10-12 akçeye yükselen buğdaydan ancak 0,5 kile buğday alınabilmektedir.

Kısaca Kanunî döneminde akçe, 100/457 oranını yani 0,7 gramlık veznini ve 85 ayarındaki değerini korumuştur. Buna karşılık flori, dönem içinde başlangıçta 40 akçe civarındayken 1560'ta 60 akçeye yükselmişti. Aslında hem altın hem de diğer fiyatlardaki bu artışlar normaldir. Yarım asırlık bir dönemde fiyatların uzun süre sabit kalması, iktisat ilmi bakımından da mümkün değildir. Kanunî döneminde dünya genelindeki meydana gelen siyasî gelişmeler, yapılan uzun süreli kara ve deniz seferleri, idarî ve askerî alanda yapılan düzenlemeler, tabii olarak büyük malî külfet getiriyordu. Elbette bu gelişmeler para ve fiyatların seyrine doğrudan tesir edecektir. Para sisteminin değişmesiyle artık fiyatlar Para ve daha ileriki yıllarda kuruş olarak veriliyordu. Fiyatlar da gene arz-talep ile ilgili olarak gelişiyor, narh sistemi devam ediyordu.

¹⁸ Akdağ, *Türkiye'nin İktisadî ve İctimai Tarihi II*, s. 437.

Örnek olması bakımından 18. yüzyılın sonlarında Orta Anadolu'nun önemli şehirlerine ait gıda maddelerinin fiyatları aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Tablo 8: 18. Yüzyılın Sonlarında Bazı Orta Anadolu Şehirlerinde Gıda Maddelerinin Fiyatları¹⁹ (Kıyye*/Para Olarak)

Cinsi	Ankara	Konya	Kayseri	Sivas
Ekmek	2-3	2,9-5	2-4	1,4-2,1
Koyun eti	8,8-12	10-14	8-10	6-7,5
İnek eti	4,6-6		4,6-8	3,6-4,3
Sadeyağ	26-48	34-40	26,6-40	22-40
Zeytinyağı	29-54		13,3-	40-56
Bal	32-40	22-25	19-30	
Pirinç		14-16	6-16,6	12-16
Peynir	8-28	6-15	4,6-6	6,6
Tuz	1,3-3	1-	0,66-1	1,25-2,5

Genel olarak değerlendirildiğinde, uzun yıllar boyunca fiyatların kabul edilebilir bir seviyede seyrettiği görülmektedir. Çünkü temel gıda ve ihtiyaç maddeleri yerli kaynaklardan elde ediliyordu. Henüz uluslararası ticaretle ihracat iç piyasayı etkileyecek seviyede değildi. Ama 18. yüzyılın sonlarında itibaren para arzı ile ilgili olarak fiyatlarda da artışlar görülmektedir. Üretim ve ihracat artmış ve 1760'lara kadar ciddi para operasyonu yapılmamıştır. İktisadi daralma ile birlikte para değerindeki düşmeler tescil edilir ve fiyatlar yükselmeye başlar. Fiyat artışları giderek hızlanan bir tempo ile 1760'lardan 1800'lere kadar %200'ü geçer. 1790-1800 arasındaki fiyat artış hızı o zamana kadar görülmemiş boyutta olmak üzere %5 civarına yükselir²⁰.

Ankara'da 1800 yılında kilesi 3 kuruş olan buğday, 1848'de 30, 1854'te de 50 kuruşa (%1666,6) yükselmiştir²¹. Keza aynı dönemde koyun eti 10 paradan 60 paraya (%600), ekmek fiyatları ise 3 paradan 16 (%533) paraya yükselmiştir²². Klâsik dönemin ağır seyreden artışlarına göre, 19. yüzyılda fiyatların yükseldiği görülmektedir. Buğdaydaki yıllık artış oranı %33,33, koyun etinde %12 ve ekmekte %10,9'dur ki, bu o döneme göre çok yüksek bir artıştır. Bunda paranın durumunun yanında, Sırp ve Yunan isyanları, 1806-1812 ve 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşları ve nihayet Mehmet Ali Paşa'nın isyanının etkisi büyüktür.

Fiyatların etkileyen başka unsurlar da vardır. Zikredildiği gibi, paranın değer kaybı, devalüasyonlar, savaşlar, güvenliğin tehdit edilmesi neticesinde tarımsal üretimin düşmesi, arz-talep dengesinin çökmesi, tekeller, ihtikâr, kıtlık, çekirge salgınları, yangın, sel ve salgın hastalıklar gibi tabii afetler, ambargo ve ablukalar fiyatları olumsuz yönde etkileyen unsurlardır²³.

¹⁹ Mustafa Öztürk, "XVIII. Yüzyılın Sonlarında Orta Anadolu'da Fiyatlar", *X. Türk Tarih Kongresinden Ayırbaşım*, TTK, Ankara 1993, s. 1831

* Kıyye-okka-vukiyye aynı terimler olup, 400 dirhem yani 1282 gramdır.

²⁰ Tabakoğlu, *Türkiye İktisat Tarih*, s. 334

²¹ Öztürk, "19. Yüzyılın İlk Yarısında Ankara'da Fiyatlar", *Ankara Üniversitesi-Tarihte Ankara Uluslararası Sempozyumu Bildiriler*, Ankara 2012, s. 174

²² Öztürk, "19. Yüzyılın İlk Yarısında Ankara'da Fiyatlar", s. 175, 177

²³ Öztürk, "Osmanlı Ekonomisinde Fiyatları Etkileyen Unsurlar", *Prof. Dr. Şerafettin Turan Armağanı*, (Ed. Yavuz Ercan-Mustafa Öztürk-Rıfat Özdemir), Antakya 1996, s. 231-239

3. Yakınçağlarda Osmanlı Ekonomisine Dair Hususlar

Osmanlı Devleti'nin bu kurulu klâsik düzeni, şöyle ya da böyle XVII. yüzyılın son çeyreğine kadar sürdürüldü. Aslında sistemin yetersizliğinin emareleri daha XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren görülmeye başlanmıştı. Fakat kurulu düzenin değişmesi veya değiştirilmesinin önünde pek çok zihinsel ve askerî-bürokratik engeller vardı. Ama her halükârda bir değişime ihtiyaç vardı. Bu değişimin özellikle dış tesirleri önemliydi. Gerçekten XVII. yüzyılda Avrupa'da büyük gelişmeler meydana gelmiş, ilk sömürgecilik hareketleri ile Avrupa dışından tonlarca kıymetli maden Avrupa ekonomisine katılmış, bundan başka iktisadî değeri yüksek pek çok kalem mal Avrupa'ya akmıştır. Dünyanın çeşitli bölgelerinden esir olarak alınıp getirilen insanlar köleleştirilmiş, bu suretle hem kârlı bir köle ticareti başlamış, hem de Avrupa'nın imarında büyük katkılar sağlanmıştır. Başka bir ifade ile Avrupa'nın imarının temelinde kölelerin emekleri ve kanları vardır.

XVII. yüzyılda Avrupalı tüccarlar bütün Amerika ve Afrika ile Hindistan ve Pasifik'e ulaşmış, oralarda büyük ticaret kolonileri kurmuşlardı. Kısacası dünya ekonomisi ve ticaret hacmi eskiye oranla büyük boyutlara ulaştı. Elbette Avrupa'ya akan bu zenginlik, onların ordu ve donanmalarının modernleşmesine ve tabii olarak Osmanlı ordularına karşı üstün hale gelmelerini sağlamıştı. Artık Osmanlı Devleti için kolay zaferler dönemi kapandığı gibi, savaşlar bir yük haline gelmeye başlamıştı. Uzun ve yıpratıcı seferler, ekonominin yetersizliğine, halkın perişanlığına ve bunun sonucu olarak iç huzursuzluklara sebep olmuştu. Klâsik dönemin müesseseleri, yeni dönemin ihtiyaçlarına cevap veremez hale gelmişti. O halde idarî, siyasi, askerî ve iktisadî bir değişime ihtiyaç vardı. Aslında sistemin yetersizliği ve yenilik ihtiyacı daha XVII. yüzyılın başlarında görülmüştü. Bunu görenlerin başında Sultan II. Osman gelmektedir. Gene aynı çağda bunu gören başka fikir sahibi insanlar da vardı. Bu dönemde Sultana, sistemin nasıl bozulduğunu ve ne yapılması gerektiği hususunda meşhur Risalesini sunan Koçi Bey olmuştur. Yüzyılın ortalarında Köprülüler devri, nispî bir sükûn sağlamıştı, bazı düzenlemeler yapılmıştı.

XIX. yüzyıl, dünyada büyük değişme ve gelişmelerin olduğu yüzyıldır. Kısaca hatırlanacak olursa, XVIII. yüzyılda İngiltere'den başlayıp Avrupa'ya yayılan Sanayi İnkılabı ve 1789 Fransız İhtilalinin tesirleri, bu yüzyıla damgasını vurmuştur. Sanayi İnkılabı ile yeni bir enerji kaynağı bulunmuş, bu enerji kaynağı kısa zamanda sanayi, üretim, ulaştırma ve haberleşme alanlarına uyarlanmış, bunun sonucunda iktisadî alanda büyük değişmeler meydana gelmiştir. Eskiden beri var olan sömürgecilik bu dönemde daha da yaygınlaşmış, hemen hemen dünyada gidilemeyen bir bölge kalmamıştı. Sömürgeciliğin hedefi ve devamlılığı için *hammadde kaynaklarına* ulaşmak, sanayileşme ile elde edilen mamul maddeler için *pazar* bulmak ve hammadde kaynakları ile pazarlara giden *ana yolların güvenliğini* sağlamak esastı ve bunlar hayatî önemi haizdi. Bütün sömürgeci devletler için hedef aynı olunca rekabet de kaçınılmaz olacaktır. Nihayet bu rekabet XX. yüzyılın başlarında Birinci Dünya Savaşının çıkmasına sebep olacaktır.

Sanayi İnkılabının bir sonucu olarak gelişen liberal kapitalizm, geleneksel devlet anlayışında da köklü değişime sebep oldu. Şöyle ki; klâsik dönemlerde devletler doğrudan eğitim, sağlık, bayındırlık hizmetlerinin içinde değillerdi. Sanayileşme ile birlikte eskiden 20-30 nihayet 100 işçinin çalıştığı atölyelerin yerini, binlerle ifade edilen işçilerin çalıştığı dev sanayi tesisleri ve bölgeleri aldı. Binlerce işçinin sağlıksız şartlarda çalışmaları, salgın hastalıkların meydana gelmesine, bu da kapitalistlerin işgücü kaybına sebep oluyordu. Onun için liberaller, devletlerinden umumî sağlık tesisleri, hastahane ve dispanserlerin kurulmasını talep ettiler. Her bölgeden gelen binlerce işçi, okuma yazma bilmedikleri için yeni makinaları kullanamıyorlardı ki bu da önemli servet kaybına sebep oluyordu. Bu noktada kapitalistler, devletleri sağlık, eğitim ve bayındırlık hizmetlerinin içine çektiler, adeta devlete yeni görevler verdiler. Elbette bu muazzam tesislerin sağlıklı bir şekilde yaşaması, devletlerin de arzu ettiği

bir husustu. İşte burada klâsik devlet anlayışı değişime uğradı. Avrupa’da artık devletler, özel sektörün gücünün yetmediği veya özel sektör için kârlılığı olmayan ama yapılması zarurî olan sağlık, eğitim, bayındırlık hizmetlerini üstlendi. Başka bir ifade ile devletçi ekonomik sistem dönemi başladı.

Bu değişim ve dönüşün Osmanlı Devleti’ne de yansdı. Osmanlı Devleti de bu kalkınma yarışında geri kalmak istemiyordu. Geniş bir bölgeye hükmeden Osmanlı Devleti, hâkimiyetini sürdürmek, halkının refahını sağlamak, dönemin tabiri ile *umrana ulaşmak* ve bu büyük yarışta geri kalmamak için idarî, askerî, iktisadî ve sosyal alanda köklü ve kalıcı ıslahatlar yapmak mecburiyetindeydi. Osmanlı Devleti’nde de klâsik devlet anlayışının yerini çağdaş devlet anlayışı aldı. Nitekim genel olarak ıslahat hareketlerine bakıldığında bu değişimi görmek mümkündür. Meselâ; ilköğretim mecburî hale getirildi, erkek ve kız öğretmen okulları açıldı, sanayi mektepleri, kuruldu, sağlık alanında daha 1827’de Tıbbiye açıldı, arkasından karantina teşkilatı kuruldu. Bütün bu hizmetler artık devletin merkezî bütçesi ile ve devlet memurları tarafından yerine getiriliyordu. Kısacası XIX. yüzyıl, klâsik dönemden çok farklı bir devlet anlayışının ve buna bağlı olarak müesseselerin kurulduğu veya ıslah edildiği yüzyıldır. Burada sadece iktisadî alanda meydana gelen değişimleri ele alınacaktır.

1683’te başlayan Viyana Kuşatması ve ardından 16 yıl süren savaşlar, devleti acil tedbirler almaya mecbur etmişti. Uzun ve yıpratıcı savaşların getirdiği mali yük, kısa aralıklarla meydana gelen saltanat değişikliklerinde verilmesi adet olan cülus bahşişleri, hazineye büyük yük getiriyordu. Kısaca bir değişim ihtiyacı vardı.

Değişimin ilk merhalesi *paranın ıslahı* hususunda görüldü. Devletin resmî muhasebe sikkesi olan akçe artık kullanılamaz hale gelmiş, 100 dirhemden 2000, hatta 2700 adet kesilecek derecede küçülmüştü. 1688 yılında geleneksel akçenin yerini Kuruş-Para esaslı aldı. Hollanda Thalerleri toplanarak üzerine darphanenin damgası vurularak büyük ölçekli Kuruşlar basıldı. Para da Kuruşun aksamı oldu. Devletin resmî para birimi Kuruş-Para olmakla beraber, akçe halâ ufaklık olarak ve bazı hazine hesaplarında 1810 yılına kadar kullanılmaya devam etti.

Değişimin ikinci merhalesi, 10 Ocak 1695 tarihli ferman ile *mîrî mukataaların malikâne üzere peşin para ile satılmasıdır*. Tarihimizdeki ilk özelleştirme olan malikâne usulü²⁴, o zamana kadar devletin mutlak mülkiyetinde olan mukataaların, yukarıda zikredilen savaşların getirdiği malî buhranın da etkisiyle babadan oğula geçmek üzere satılmasıdır. Aslında mîrî mukataalar, çok eskiden beri kârlılığını kaybetmişti. Çünkü mukataalar en fazla 2 yıllık sürelerle iltizama veriliyordu ve gelecek için de hiçbir garantisi yoktu. Bundan dolayı ülke genelinde yüzlerce belki binlerce mukataa âtil haldeydi. Bu durum tabii olarak hem mukataalardan gelen muaccele ve müeccele gelirlerinin azalmasına, hem de üretimin düşmesine sebep oluyordu. Zikri geçen fermanla belirtildiği gibi Mısır’ın halvan köyler olarak adlandırılan sistemi örnek alınmıştır. İlk özelleştirmenin sonucu olarak hazine gelirleri arttı, gerçi bütçe açıkları tam olarak kapanmadı ama %130’lar civarında açık veren bütçe rakamları, iyileşme eğilimine girdi.

Bütçedeki bu rahatlamadan cesaret alan hükümet, üçüncü merhale babında 1702 yılında *asker çıkararak timar topraklarını ve mîrî köyleri de malikâneye çevirdi*²⁵. “1702’de devlet mukataalarının mültezimlere “malikâne” olarak hem de aynen eskinin “timar malikâne”si gibi erkek evlada geçmesi şartıyla verilmesine karar verilmesi hazine adına, vergi toplama yükümlerini bu yoldan ele geçiren yerli mütegalibeleri, mukataa bölgelerinin birer derebeyi yaptığı gibi, 1726’da çıkarılan bir fermanla Enderunlu vali tayini sisteminden vazgeçilip her sancak ya da vilayetin yerli ağalarından belki en kudretlisinin oraya vali yapılmasına yol

²⁴ Mehmet Genç, “Malikâne”, TDV. *İslam Ansiklopedisi* 27, İstanbul 2003, s. 516-518

²⁵ Mustafa Akdağ, “Osmanlı Tarihinde Ayanlık Düzeni Devri 1730-1839”, Ankara Üniversitesi DTCF *Tarih Araştırmaları Dergisi* c. 8, Ankara 1963, s. 51

açılması, Osmanlı miri toprak düzeninin işlemez hale gelmesinden beri, memlekette han, hamam ve özellikle köylerde çiftlikler edinerek, geniş servetler yığmış, kapılarına bir sürü de “sekban ve sarıca” yığarak gereğinde hükümete bile karşı duracak güç kazanmış olan köklü ailelere, çevrelerinin üzerinde vali ve mültetim yetkileriyle tam bir derebeyi olma fırsatı kazandırmıştır”²⁶.

Görüldüğü gibi, klâsik Osmanlı mîrî rejiminin değişmesi, sadece iktisadî bir tercih olarak kalmamış, yeni bir dönemin başlangıcı olmuş, sosyal bir değişimin de zeminini hazırlamıştır. XVIII. yüzyıl, devlet kaynakları ile zenginleşen, güçlenen mahallî hanedanların, ayanların doğmasına vesile olmuştur. Klâsik dönemde bazı kimselerin devlet kaynakları ile zenginleşmesi, birinin öteki üzerinde ağa, bey olması mümkün değil iken, yeni dönemde devlet kaynaklarını bir şekilde elde eden toprak ağaları, mütegalibe mahallî güçler ortaya çıkmıştır. Bu süreç XIX. yüzyıl boyunca devam edecek ve Cumhuriyet’e kadar gelecektir²⁷.

Bütün bunlar hemen her alanda önemli değişimleri de beraberinde getirdi. Vilayetlerin iltizama verilmesinin bir sonucu olarak vergilerin tevziinde de bir değişim görülmektedir. Taşradaki mîrî/devlete ait harcamalar (bunlar; vali, sancakbeyi, voyvoda, muhtar gibi görevlilerin maaşları, ikramiyeleri, devlete ait, binaların yapım ve tamiri, su yolları ile umumî ve askerî yolların yapımı ve bakımı, o sancağa gelen, resmî vazife ile misafir olan görevlilere yapılan bütün masraflar, fermanları getiren tatar varıncaya kadar bütün mîrî harcamalar) mahallindeki halk tarafından örfî vergilerine mahsuben harcanmakta, yıl boyunca Kadı tarafından ve şehir ileri gelenlerinin nezaretinde yapılan bu harcamalar bir deftere kaydedilirdi. Daha sonra bu defter Merkeze gönderilir, yapılan kontrollerden sonra üzerine Sah (صح) çekilerek tasdik edildikten sonra mahalline iade edilirdi. Merkezden tasdik edilerek gelen meblağ iki taksitte sancak halkına avarız hanesi esasına göre tevzi edilirdi. Önce şehirde başlayarak mahallelere, esnafa ve en sonunda köylere tevzi edilirdi. Elbette bu tevzide mahallenin, esnafın veya köyün nüfus, dükkân sayıları ve ödeme kabiliyetleri göz önünde bulundurulurdu²⁸. XIX. yüzyıla gelindiğinde pek çok alanda olduğu gibi vergi hususunda da büyük yenilikler olacaktır.

3.1. Merkez ve Taşra Teşkilatında İktisadî Kurumlardaki Değişim

Zikredilen umumi değişim kurumsallaşması için idarî ve bürokratik alanda kurumların ıslahı gerekiyordu. Bu amaçla Tanzimat ile bir dizi ıslahatlara girişildi. 1838 yılında Baş Defterdarlık Maliye Nezaretine çevrildi. Maliye Nezareti, Merkezde Nazır (Bakan), taşrada vilayetlerde Defterdar, kazalarda Mal Müdürlükleri şeklinde teşkilatlandırıldı. Kaza Meclisleri kuruldu, vergilerin toplanması Muhassıllıklara havale edildi.

İlgili fermanla *usul-i muzır* olarak adlandırılan iltizam usulü kaldırıldı²⁹. Aynı fermanla Şehir Meclisleri ile muhassıllıkların kurulması kararlaştırıldı. Muhassıllık Meclisleri kadı, müftü, kazanın askerî yetkilisi ve ileri gelenlerden oluşan 10 kişiden meydana geliyordu.

²⁶ Akdağ, aynı yer

²⁷ Bu hususta geniş bilgi için bkz. M. Öztürk, “Osmanlı Klâsik Sisteminin Değişmesinin Sosyal Sonuçları veya Âyanlıktan Cumhuriyet Seçkinlerine”, *XVI. Türk Tarih Kongresi Kongreye Sunulan Bildiriler IV. Cilt II. Kısım*, (Ankara, 20-24 Eylül 2010), Ankara 2015, s. 899-907

²⁸ Mustafa Öztürk, *243 Numaralı Ankara Şer’iyye Sicili*, (Ankara Üniversitesi DTCF, Yakınçağ Tarihi Kürsüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 1979, s. 12, Belge No: 20, 46, 48, 49, 50, 82, 83, 91, 96. Tevzi Defterleri üzerine ayrıntılı bir inceleme için bkz. Yakup Akkuş, “Osmanlı Maliyesi Literatüründe İhmal Edilmiş Bir Tartışma: Tevzi Defterlerinden Vergi-i Mahsûsa’ya Geçiş”, *Tarih Dergisi S.65*, İstanbul 2017, s. 29-62

²⁹ Öztürk, *243 Numaralı Ankara Şer’iyye Sicili*, Belge 71; Muhassıllık kurumu için bkz. Musa Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, TTK, Ankara 1991, “Tanzimat Döneminde Osmanlı Ülke Yönetimi (1839-1876)”, *IX. Türk Tarih Kongresinden Ayrılışım*, Ankara 1988, s. 1153-1161. Ayrıca bkz. Ayla Efe, “Osmanlı Devleti’nin Mali Sistem Arayışının Getirdiği Yerel Yönetim Uygulamaları: Muhassıllık Örneği”, *İÜ. Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi S. 49*, İstanbul 2010

Gayr-i Müslim nüfusun olduğu yerlerde metropolit, kocabaş ve hahamlar da meclise girecekti. Muhassıllar gibi Meclis üyeleri de maaşlı idiler.³⁰ Uzun yıllardan beri yurtluk-ocaklık ve hükümet sancakları olarak idare edilen sancaklar, bundan böyle kaymakamlar tarafından idare edilecekti.

Klâsik toprak sistemi olan timar 1831 yılında resmen kaldırıldı, topraklar tapuya verildi ve 1858 tarihinde Arazi Kanunnâmesi yayınlandı. Vergi usulünde de yeni düzenlemeler yapıldı. 1840 yılında yayınlanan bir fermanla halkın gelirine göre vergilendirilmesi, bunun için önce emlak tahririnin yapılmasına karar verildi.³¹ Bunun sonunda halkın sahip olduğu emlak ve hayvan varlığına göre *temettu vergisi* kondu. Bundan başka kıymetli kâğıtlardan alınan harçlar, saydiye deneni kara ve deniz avcılığı, canavar vergisi, kalyoncu bedeliyesi, iane-i cihadiye, bedel-i askeri, bedel-i nakdî, damga resmi, mahkeme harçları, nüfus ve mürur tezkeresi harçları, kontrato harçları, tapu harçları gibi yeni vergiler ihdas edildi.³² İaşe politikasının gereği olarak ithalatı teşvik, ihracatı zorlaştıran kadim ticaret politikası terkedildi, yeni ticaret politikası benimsendi. Tekel usulü kaldırıldı, serbest iktisat politikasına geçildi.

Dönemin bütçeleri günümüzün çağdaş bütçelerinin ilk örnekleridir. Klâsik dönem bütçeleri, geçmiş yılın hazine hesapları niteliğindedir, gelecek senenin sektörel öngörüsü ve dağılımı yoktu. Yeni dönemin bütçeleri hem geçen senenin muhasebesini vermekte hem de gelecek seneye ait kurumlara tahsis edilecek miktarı tespit etmekteydi. XIX. yüzyıl, siyasi bakımdan büyük sıkıntıların yaşandığı dönemdir. Kısaca hatırlanacak olursa; 1806-1812 Osmanlı-Rus, 1828-29 Osmanlı-Rus, 1853-56 Osmanlı-Rus (Kırım Savaşı) ve nihayet 1877-78 Osmanlı-Rus savaşları dönemin önemli savaşlarıdır. 1831-1840 Mehmet Ali Paşa isyanı ile 1821-1830 Rum isyanları da uzun savaş şeklinde sürmüş ve tabii olarak devlete mali yük getirmiştir. Öte yandan yapılan ıslahat hareketleri de önemli mali kaynak gerektiriyordu. Bütün bunlar dönemin bütçelerine olumsuz yansıyor.

1841-42/1861-62 dönemi bütçeleri, artan bir oranla sürekli açık vermiştir. Meselâ; 1841-42 bütçesinde gelirler 562.911.000 kuruş iken giderler 567.074.000 kuruş idi ve açık 0.7 idi. Bütçe açığının rakamları şöyle seyretmiştir. 1847-48'de 2.3, 1848-49'da 5.8, 1849-50'de 12.4, 1851-52'de 8.0, 1859-60 17.7 ve 1861-62'de 14.1 olmuştur.³³

Bütçe açıklarından da anlaşılacağı gibi, devletin gelirleri giderlere yetmemektedir. Daha çok nakit paraya ihtiyaç vardır. Her ne kadar yeni vergiler ihdas edilse de bir türlü bütçe açıkları kapatılamamıştır. İşte bu dönemde nakit bulmak için başka çarelere başvurulacaktır.

XIX. yüzyıla kadar ülkeler arasında borç alış-verişi yoktu. Sanayi İnkılabından sonra Avrupa'da sermaye birikimi arttı. Bu sermayenin ihraç edilerek para ile para kazanma politikası benimsendi. Sanayileşmiş ülkeler için sermayelerini ihraç ederek nüfuz alanlarını genişletmek ve muhafaza etmek önemliydi. Öte yandan Osmanlı Devleti gibi kendi öz kaynakları ile nakit ihtiyacını karşılayamayan ülkelerin de yabancı sermayeye ihtiyacı vardı. İşte bu karşılıklı mecburiyetler, borç alış-verişini doğurdu. Buna sermaye transferi diyoruz. Sermaye transferi, yeni dönemin bir diplomasi aracı haline geldi.

Kırım savaşına kadar borcu olmayan Osmanlı Devleti ilk defa borç almak zorunda kaldı ve bundan sonra da malûm olan Osmanlı borçları devam etti. 1881 yılında hazinenin iflas etmesi üzerine hükümet, borçlarını ödeyemeyeceğini ilan etti ve *Duyûn-ı Umumiye-i Osmaniye*

³⁰ İlber Ortaylı, *Tanzimat'tan Cumhuriyete Yerel Yönetim Geleneği*, Ankara 1985, s. 34-35

³¹ Ayla Efe, "II. Mahmud'un Mal-Mülk Sayımı: Evreşe Örneği", *Bellekten LXXX/288* (Ağustos 2016), Ankara 2016, s. 483-505

³² Vergiler hakkında bkz. Abdüllatif Şener, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Vergi Sistemi*, İstanbul 1990

³³ Tevfik Güran, "Tanzimat Döneminde Osmanlı Maliyesi: Bütçeler ve Hazine Hesapları, 1841-1861", *TTK Belgeler c. XIII, S. 17, 2. Baskı*, Ankara 1993, s. 227

İdaresini kurdu. Borçların tahsilini bu idareye bıraktı³⁴. 1854-1914 tarihleri arasındaki 60 yıllık dönemde devletin yaptığı borçların toplamı 443.790.616 Osmanlı Lirasıdır³⁵.

Dünyadaki gelişmeleri takip eden ve geri kalmak istemeyen Osmanlı Devleti, çağdaş müesseseler kurmak ve alt yapı hizmetlerini tamamlamak amacıyla Tanzimat ile birlikte büyük bir ıslahat programına girişti. Tanzimat, sıradan bir hadise değildir. Devlet anlayışı, müesseseler, ordu, donanma, maliye, eğitim, kültür, bayındırlık, sağlık vd. alanlarda çağını yakalamayı hedef alan büyük bir dönüşüm programıdır.

3.2. *Dâhilî İktisadî Teşebbüsler*

Yabancı menşeli bankaların ülke genelinde kurulup gelişmesi, halkın tefecilere mahkûm edilmemesi amacıyla bazı teşebbüslerde bulunulmuştur. 1867 yılında yayınlanan *Memleket Sandıkları Nizamnamesi* ile sistemin her tarafa yaygınlaştırılması hedeflendi³⁶. 1868 yılında da İstanbul Emniyet Sandığı kuruldu³⁷. *Eytam* ve *Menafî Sandıkları* da dönemin dâhilî iktisadî müesseseleridir. Mithat Paşa'nın gayretleri ile kurulan ve örnek uygulamaları olan Menafî Sandıkları 1888 yılında *Ziraat Bankasına* dönüştürüldü. Sandık bütün varlığı ile Ziraat Bankasına devredildi. 15 Ağustos 1888 tarihli nizamname ile kurulan Banka, Ticaret ve Ziraat Nezaretinin murakabesi altında çalışacak bir devlet müessesesi olacaktır. Bankanın itibarı sermayesi 10 milyon liradır³⁸.

Bugüne kadar Tanzimat reformlarında denince akla idarî ve mülkî ve askerî alanla yapılan ıslahatlar gelmektedir. Bu makalenin sınırlarını aşacak olan Tanzimat'ın iktisadî reformlarının sadece belli başlı müesseselerini hatırlatmakla yetinilecektir. Devlet kademesinde önceleri birbirlerine bağlı iken sonradan her biri ayrı birer bakanlık olan *Maliye*, *Nafla*, *Ticaret Nezaretleri* kuruldu. Bu Nezaretlerin taşrada Müdürlükleri, meselâ Maliye Nezaretinin vilayetlerde *Defterdarlık*, kazalarda *Mal Müdürlükleri* gibi bağlı kuruluşları ihdas edildi. Devletin gelir-giderlerini kontrol etmek amacıyla 1862'de *Divân-ı Muhasebat* (Sayıştay) kuruldu. Vergiler artık iltizam ile değil, doğrudan devlet memurları marifetiyle toplanacaktı. Ziraat ve hayvancılığın geliştirilmesi için *Halkalı Ziraat Mektebi* ile 1863'te Mithat Paşa'nın girişimi ile *Sanayi Mektepleri* açıldı. Şirketleşme canlandı, ilk defa *1886'da İstanbul Borsası* kuruldu.

Ülkede sanayileşme yolunda önemli adımlar atıldı. 1842 yılında Zeytinburnu'nda büyük bir sanayi kompleksi kuruldu. Aynı tarihlerde Bakırköy Baruthanesi kuruldu ve 1848 tarihinde ilk buharlı gemi padişahın huzurunda denize indirildi. Yeşilköy çiftliği, Hereke fabrikası, İzmit Çuha fabrikası, 1844 Paşabahçe, 1844'te İzmir'de kâğıt fabrikaları ilk akla gelen sanayi tesisleridir³⁹.

³⁴ Osmanlı borçları hakkında zengin bir literatür bulunmaktadır. Meselâ; Kirkor Kömürcüyan, *Osmanlı-Dünyunu Umumiye-Türkiye İmparatorluk Devri Dış Borçlar Tarihi*, İstanbul 1948; Pavrus Efendi, *Türkiye'nin Mali Tutsaklığı*, (Haz. Muammer Sencer), İleri Yay., İstanbul 2005; Hakkı Yeniay, *Yeni Osmanlı Borçları Tarihi*, İstanbul 1964; Donald Blaisdell, *Osmanlı İmparatorluğunda Avrupa Mali Kontrolü*, İstanbul 1940; Rifat Önsoy, *Mali Tutsaklığa Giden Yol: Osmanlı Borçları 1854-1914*, Ankara 1989; Rifat Önsoy, *Mali Tutsaklığa Giden Yol Osmanlı Borçları 1854-1914*, Turkan Kitabevi, Ankara 1999; Emine Kıray, *Osmanlıda Ekonomik Yapı ve Dış Borçlar*, İstanbul 1993

³⁵ Hatice Bahar Aşçı, "Lozan Barış Antlaşmasında Osmanlı Borçları Meselesi", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi V/6*, 2016, s. 1652

³⁶ Geniş bilgi için bkz. İlhan Tekeli-Selim İlkin, *Para ve Kredi Sisteminin Oluşumunda Bir Aşama Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası*, s. 70-71

³⁷ İlkin-Tekeli, a.g.e., s. 72

³⁸ İlkin-Tekeli, a.g.e., s. 80-81

³⁹ Asuman Uzun, *Osmanlı Devleti'nde İktisadi Islahatların Gelişimi 1789-1860*, (Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi), Elazığ 2019, s. 159-162

Osmanlı sanayii kuruluş ve gelişme çağındadır, ülkenin bütün ihtiyaçlarını karşılamaktan uzaktır. Bütün ihtiyaçları kendi öz kaynakları, sermayesi ve teknolojisi ile karşılaması mümkün değildi. Bir yerde öz kaynaklarla halkı talepleri karşılanamadığı zaman ya ithalat veya kaçakçılık olur, bu iktisadî bir kuraldır. İşte Osmanlı Devleti de kendi kaynakları ile karşılayamadığı ihtiyaçlarını ithal etmek zorunda kaldı. Bunu ülkenin kaynaklarını teminat göstererek imtiyazlar şeklinde yaptı. Demiryolları, tramvay, madenlerin işletilmesi, limanlar, vapur ve havagazı işletmeleri, yüzyılın ikinci yarısından itibaren büyük şehirlerin elektrik ile aydınlatılması gibi pek çok alanda yabancılara imtiyazlar verilerek inşa edildi.

Zengin imtiyazlar verilerek yapılırsa da binlerce kilometre demiryolu inşa edildi. 1.564 km²'lik Hicaz demiryolu yerli kaynaklar, halkın ianeleri ve vergilerle inşa edildi ve 1908 yılında işletmeye açıldı.⁴⁰ Değişik tarihlerde farklı devletlere verilen imtiyazlarla inşa edilen demiryolu da 6.778 km²'dir ki, Osmanlı döneminde toplam 8.343 km demiryolu yapılmıştır.

Başta İstanbul olmak üzere Selanik, İzmir, Bursa, Ankara, Halep, Şam, Beyrut, Kudüs ve Bağdat gibi şehirler, gene yabancı şirketlere imtiyazlar verilerek elektrikle aydınlatılmaya ve tramvay hatları döşenmeye başlandı. Ülkenin her tarafına telgraf hattı ulaştırılmıştı. 1864 tarihinden itibaren bütün Arap ülkelerine. Şam, Kudüs, Mekke, Medine ve hatta Yemen'e kadar binlerce kilometrelik telgraf hatları çekildi.

İmtiyaz alan ülkeler, sadece büyük paralar kazanmıyorlardı. Aynı zamanda imtiyaz aldıkları bölgelerde büyük bir nüfuz sahibi oluyorlardı. Böylece emperyalizm ülkenin her alanına yayıldı. Daha önceki ticarete dayalı ilişkiler tek taraflı sömürüye dönüştü. Devletin nakit ihtiyacı borç-kredilerde karşılanmaya başlandı. Yabancı sermayeli bankalar ülkede faaliyete başladı.

SONUÇ

XIX. yüzyılda kısmen çağdaş sanayi tesisleri görülse de Osmanlı ekonomisi, yıkılışına kadar bir tarım toplumu ekonomisi özellikleri gösteriyordu. Çünkü millî hasılasının büyük kısmı hâlâ tarıma dayanıyor, nüfusun %80'i kırsal kesimde yaşıyordu. Bu haliyle temel gıda ve ihtiyaç maddelerinde kendi kendine yetebilmekteydi. Çağına göre takip ettiği başarılı iktisat politikalarının bir sonucu olarak ülke genelinde "açlık" yoktu. Ancak mahallî bazı afetlerden (kuraklık, çekirge salgını, veba gibi) dolayı zaman zaman halk sıkıntı çekmiştir. Bu durumlarda da kurulu düzen sayesinde afet bölgelerine, başka vilayetlerden oşür malından hububat nakledilerek sıkıntının önüne geçilirdi. Klâsik dönemdeki kurulu düzenin XVII. yüzyılda bozulması ile devlet kaynakları, merkezdeki ileri gelenler ile taşradaki ailelerin eline geçti ve babadan oğula intikal etti. Ayanlar güçlendi, büyük servet sahibi oldular. Bu ise günümüze intikal eden toprak ağalığı ve büyük servet sahibi çevrelerin oluşmasının zeminini oluşturdu.

Osmanlı mîrî rejimi sayesinde, günümüzde Türkiye sınırları dışındaki ülkelerin merkez ile bütünleşmesi sağlandı. Bu bölgelerde Osmanlı vakıfları ve eserleri, taşınmaz kültür varlıkları, alt yapı tesisleri geçmişin mirası olarak ayakta. Meselâ; bugün Suriye, Lübnan, Mısır, Ürdün, İsrail ve Balkanlarda halâ Osmanlı döneminden kalan demiryolları kullanılmaktadır. XIX. yüzyılda sanayileşen Avrupa devletlerinin iktisadî üstünlüğü açıkça görülmeye başlandı. Devletin kalkınma arzu ve iradesi, ancak Batılı devletlere imtiyazlar

⁴⁰ Hicaz demiryoluna dünya Müslümanlarının katkısı olmuştur ama bu zannedildiği gibi çok yüksek meblağlarda değildir. "Osmanlı sınırlarının dışından (Fas, Rusya, Çin, Sumatra ve Cava) gelen bağış miktarı, toplam bağışların sadece %9,5'ini oluşturuyordu. Söz konusu bağış miktarının toplam gelirler içindeki payı ise %2,8 gibi düşük bir rakamdır". Murat Özyüksel, *Hicaz Demiryolu*, <https://www.tarihtarih.com/?Syf=26&Syz=351937>. Erişim Tarihi: 23.12.2018)

verilerek yerine getirilebildi. Böylece Osmanlı Devleti, Batının iktisadî hâkimiyet ve rekabet alanına girdi.

Tarihî sürekliliğin bir neticesi olarak, bu dönemde yapılan iktisadî ıslahatlar ve kurulan müesseseler, Cumhuriyet'e intikal etti. Bakanlıklar, Sayıştay, demiryolları, tramvaylar, tüneller, şose yollar, limanlar, vapur işletmeleri, pek çok alanda faaliyet gösteren şirketler, borsa, devlet tahvili usulü, bankalar, posta teşkilatı, ziraat ve sanayi mektepleri gibi daha pek çok müessese günümüzde varlığını sürdürmektedir. Bununla birlikte Türkiye Cumhuriyeti'ne Osmanlı Devleti'nden milyonlarca altını bulan borçlar da tevarüs etmiştir.

KAYNAKLAR

1302 h. Tarihli Halep Salnamesi

Akdağ Mustafa, "Osmanlı Tarihinde Ayanlık Düzeni Devri 1730-1839", Ankara Üniversitesi DTCF *Tarih Araştırmaları Dergisi VIII/14*, Ankara 1963, s. 51-61

Akdağ Mustafa, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası*, Cem Yay., İstanbul 1995.

Akdağ Mustafa, *Türkiye'nin İktisadî ve İctimaî Tarihi 2, 1453-1559*, 2. Baskı Tekin Yayınevi, İstanbul 1979

Akkuş Yakup, "Osmanlı Maliyesi Literatüründe İhmal Edilmiş Bir Tartışma: Tevzi Defterlerinden Vergi-i Mahsûsa'ya Geçiş", *Tarih Dergisi S. 65*, İstanbul 2917, s. 29-62

Aşçı Hatice Bahar, "Lozan Barış Antlaşmasında Osmanlı Borçları Meselesi", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi V/6*, 2016, s. 1649-1666

Atalar Münir, *Osmanlı Devleti'nde Surre-i Humayun ve Surre Alayları*, Diyanet İşleri Yay. Ankara 2015

Barkan Ömer Lütfi, "Osmanlı İmparatorluğu Bütçelerine Dair Notlar", İÜ. *İktisat Fakültesi Mecmuası XV/1-4*, (1953-1954), s. 238-250

Barkan Ömer Lütfi, *Süleymaniye Cami ve İmareti İnşaatı (1550-1557)* 2 cilt, TTK Yay., Ankara 1972

Barkan Ömer Lütfi, "H. 954-955, M 1547-1548 Mali Yılına Ait Bir Osmanlı Bütçesi", İÜ. *İktisat Fak. Mecmuası XIX/1-4*, (1957-1958), s. 219-276

Barkan Ömer Lütfi, "H. 974-975 M. 1567-1568 Mali yılına ait Bir Osmanlı Bütçesi, İÜ. *İktisat Fak. Mecmuası XIX/1-4*, (1957-1958), s. 277-332

Barkan Ömer Lütfi, "H. 933-934 (M.1527-1528) Mâli Yılına Ait Bir Bütçe Örneği, İÜ. *İktisat Fakültesi Mecmuası XV/1-4*, (1953-1954), s. 251-329

Baykal Bekir Sıtkı, "Osmanlı İmparatorluğunda XVII ve XVIII Yüzyıllar Boyunca Para Düzeni ile İlgili Belgeler", TTK. *Belgeler IV/7-8*, 2. Baskı, Ankara 1993, s. 49-75

Bayraktar Hilmi, "XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Antep'in İdarî Yapısı ve İktisadî Durumu", Gaziantep Valiliği-Gaziantep Üniversitesi-*Osmanlı Döneminde Gaziantep Sempozyumu*, (Gaziantep, 22 Ekim 1999), Gaziantep 2000

Baytimur Süha Oğuz, "Osmanlı Devleti'nde Kalpazanlık Faaliyetleri ve Uygulanan Cezalar (1789-1808)", Bitlis Eren Üniversitesi *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi 5/2*, Bitlis 2016, s. 249-256

Berkes Niyazi, *Türkiye İktisat Tarihi*, YKB Yay. 3. Baskı, İstanbul 2018

BOA. NFS. 3726 Numaralı Nüfus Defteri

- Cevdet Maliye 20040*, (Şam Kadısının 21 Eylül 1819/1 Zilhicce 1234 tarihli ilamı)
- Çadırcı Musa, “Tanzimat Döneminde Osmanlı Ülke Yönetimi (1839-1876)”, *IX. Türk Tarih Kongresinden Ayıbasım*, Ankara 1988, s. 1153-1161
- Çadırcı Musa, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, TTK, Ankara 1991
- Çiftçi Mehdin, *Süleymaniye Külliyesi ve Süleymaniye Darü’l-Hadisî*, Ankara 2018
- Efe Ayla, “II. Mahmud’un Mal-Mülk Sayımı: Evreşe Örneği”, *Belleten LXXX/288* (Ağustos 2016), Ankara 2016, s. 483-505
- Demircan Adnan, “Dört Halife Döneminde Zekât Uygulamaları”, *Tarihte ve Günümüzde Zekât Uygulamaları, Milletlerarası Tartışmalı İlmî Toplantı*, (İstanbul 03-04 Aralık 2016), Ensar Yay., İstanbul 2017, s. 115-162
- Efe Ayla, “Osmanlı Devleti’nin Mali Sistem Arayışının Getirdiği Yerel Yönetim Uygulamaları: Muhassıllık Örneği”, *İÜ. Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi S. 49*, İstanbul 2010
- Genç Mehmet, “Malikâne”, TDV. *İslam Ansiklopedisi 27*, İstanbul 2003, s. 516-518
- Genç Mehmet, “Mukataa”, TDV *İA, c. 31*, İstanbul 2006, s. 129-132
- Genç Mehmet, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Yay., İstanbul 2000
- Güdeloğlu Ayşe, *131 Nolu Şer’iye Sicil Defterine Göre Gaziantep’in Kültürel Sosyal ve Ekonomik Durumu*, (Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarih ve Sanatları Anabilim Dalı Basılmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul 2013
- Güler Mustafa, *Osmanlı Devleti’nde Haremeyn Vakıfları-16 ve 17. Yüzyıllar*, Çamlıca Yay., İstanbul 2011
- Güran Tevfik, “Tanzimat Döneminde Osmanlı Maliyesi: Bütçeler ve Hazine Hesapları, 1841-1861”, *TTK Belgeler XIII/17*, 2. Baskı, Ankara 1993, s. 213-362
- İnalcık Halil, “Adaletnâmeler”, TTK, *Belgeler II/3-4*, Ankara 1967, s. 49-145
- İnalcık Halil, *Adalet Kitabı*, (Ed. H. İnalcık-Bülent Arı- Selim Aslantaş), Kadim Yay., Ankara 2012
- İnalcık Halil, *Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve Sosyal Tarihi I, (1300-1600)*, 2. Baskı, Eren Yay. İstanbul 2004
- İnalcık Halil, “İmtiyazat”, TDV *İslam Ansiklopedisi 22*, s. 245-252
- Kılıç Orhan, “XVI. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Devleti’nde Kalpazanlık”, *Osmanlı c. 3*, Yeni Türkiye Yay., Ankara 1999, s. 180-187
- Ortaylı İlber, *Tanzimat’tan Cumhuriyete Yerel Yönetim Geleneği*, Ankara 1985
- Önsoy Rıfat, *Mali Tutsaklığa Giden Yol Osmanlı Borçları 1854-1914*, Turhan Kitabevi, Ankara 1999
- Özbaran Salih, “Osmanlı İmparatorluğu ve Hindistan Yolu (Onaltıncı Yüzyılda Ticaret Yolları Üzerinde Türk-Portekiz Rekabet ve İlişkileri)”, *İÜ. Edebiyat Fak. Tarih Dergisi 31*, İstanbul 1977, s. 65-146
- Özbaran Salih, *Ottoman Turks and the Portuguese in Arab Gulf, 1534-1581*, Basra University 1979
- Özbaran Salih, *Yemen’den Basra’ya Sınırdaki Osmanlı*, 3. Baskı, Kitap Yayınevi, İstanbul 2013

- Özkaya Yücel, “XVIII. Yüzyılda Çıkarılan Adalet-nâmelere Göre Türkiye’nin İç Durumu”, TTK, *Bellekten XXXVIII/151*, Ankara 1974, s. 445-491
- Öznel Muharrem, “Osmanlı Devleti’nin Kalpazanlıkla İmtihanı”, TTK, *Bellekten 84/299* (Nisan 2020), Ankara 2020, s. 315-356
- Öztürk Mustafa, “Adana Tereke Defterleri Üzerine Gözlemler”, *Tarihte Adana ve Çukurova Sempozyumu II*, Adana 2017
- Öztürk Mustafa, “Genel Hatlarıyla Osmanlı Para Tarihi”, *Türkler 10*, Ankara 2002, s. 802-822
- Öztürk Mustafa, “Osmanlı Devleti’nde Arzuhallerin Devlet-Halk İlişkileri ve Medeniyet Tarihi Bakımından Önemi”, TTK, *XVII. Türk Tarih Kongresi IV. Cilt I. Kısım*, (Ankara 15-17 Eylül 2014), Ankara 2018, s. 211-229
- Öztürk Mustafa, “Osmanlı Dönemi Fiyat Politikası ve Fiyatların Tahlili”, TTK. *Bellekten LV/212*, (Nisan 1991), Ankara 1991, s. 87-100
- Öztürk Mustafa, “Osmanlı Klâsik Sisteminin Değişmesinin Sosyal Sonuçları veya Âyanlıktan Cumhuriyet Seçkinlerine”, *XVI. Türk Tarih Kongresi Kongreye Sunulan Bildiriler IV. cilt II. Kısım*, (Ankara,20-24 Eylül 2010), Ankara 2015, s. 899-907
- Öztürk Mustafa, “Osmanlı Mirî Rejiminin Misâk-ı Mill’i ile Münasebeti”, Genelkurmay ATASE- *Beşinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri I*, (23-25 Ekim 1995, İstanbul), Ankara 1996, s. 186-192,
- Öztürk Mustafa, “Osmanlı Mirî Rejiminin Suriye ve Irak’ta Uygulanmasının Sonuçları”, Gazi Üniversitesi-*Gazi Akademik Bakış Dergisi IX/18*, Ankara 2016, s. 1-18
- Öztürk Mustafa, “XVIII. Yüzyılın Sonlarında Orta Anadolu’da Fiyatlar”, *X. Türk Tarih Kongresinden ayrıbasım*, TTK, Ankara 1993, s. 1821-1850
- Öztürk Mustafa, *243 Numaralı Ankara Şer’iyye Sicili*, (Ankara Üniversitesi DTCTF, Yakınçağ Tarihi Kürsüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 1979
- Öztürk Mustafa-Aksın Ahmet, “Venedik Devlet Arşivindeki Bailo Defterlerine Göre Osmanlı Devleti’nin Venedik’e Zahire ve Asker Yardımı (1624-1631), Ankara Üniversitesi-*OTAM 32*, Ankara 2013, s. 141-170
- Öztürk Mustafa, “19. Yüzyılın İlk Yarısında Ankara’da Fiyatlar”, Ankara Üniversitesi-*Tarihte Ankara Uluslararası Sempozyumu Bildiriler*, Ankara 2012, s. 165-184
- Öztürk Mustafa, “Osmanlı Ekonomisinde Fiyatları Etkileyen Unsurlar”, *Prof. Dr. Şerafettin Turan Armağanı*, (Ed. Yavuz Ercan-Mustafa Öztürk-Rıfat Özdemir), Antakya 1996, s. 231-239
- Özyüksel Murat, *Hicaz Demiryolu*, <https://www.tarihtarih.com/?Syf=26&Syz=351937>. Erişim Tarihi: 23.12.2018)
- Sahillioğlu Halil, “1524-1525 Osmanlı Bütçesi”, İÜ. *İktisat Fak. Mecmuası 41/1-4*, 1985
- Sahillioğlu Halil, *Kuruluştan XVII. Asrın Sonlarına Kadar Osmanlı Para Tarihi Üzerine Bir Deneme*, (İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Basılmamış Doktora Tezi, Kütüphane Kayıt No: VI-2541), İstanbul 1958
- Şener Abdüllatif, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Vergi Sistemi*, İstanbul 1990
- Tabakoğlu Ahmet, *Osmanlı İktisat Tarihi*, 8. Baskı, Dergâh Yay., İstanbul 2008
- Taşkın Ünal, *Osmanlı İdaresinde Safed (1516-1600)*, Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Yay., Elazığ 2011

Tekeli İlhan-İlkin Selim, *Para ve Kredi Sisteminin Oluşumunda Bir Aşama Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası*, Ankara 1981

Uzun Asuman, *Osmanlı Devleti'nde İktisadi Islahatların Gelişimi 1789-1860*, (Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi), Elazığ 2019

Uzunçarşılı İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi II*, 3. Baskı, TTK Yay., Ankara 1975

Ünal Mehmet Ali, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, Paradigma Yay., İstanbul 2011

Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig II- Tercüme*, (Haz.: Reşit Rahmeti Arat), TTK Yayınları, Ankara 1959.